

“Dünyada böyük dövlətlər var, amma böyük abidələr yarada bilmirlər, çünki imkanları yoxdur” - bu sözlər xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevə məxsusdur. O, Naxçıvan şəhərində Məmməd xatun məqbərəsini ziyarət edərkən bu sözləri söyləyib. Ulu öndər “bizlər çox vaxt bu abidəni gözəl memarlıq abidəsi kimi təbliğ edirik” deyərək bu sənət əsərinin çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrimizin yaşadılması istiqamətində oynadığı rola da toxunub: “Bu abidənin memarlıq qiyməti ilə bərabər, bizim üçün bəlkə daha da böyük qiyməti Azərbaycanın qədim dövlət olmasını göstərməsidir. Bu, təkə memarlığın zənginliyini yox, dövlətçiliyin nə qədər zəngin olduğunu, nə qədər möhkəm olduğunu da göstərir. Əgər dövlətçilik o qədər yüksək səviyyədə olmasaydı, onlar bu cür abidənin yaradılması barədə qərar qəbul edə bilirdilərmi?”

“Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarixi mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” muxtar respublika Ali Məclisi sədrinin imzaladığı sərəncam əsasında burada 1157 abidə qeydə alınıb, onlardan 56-sı dünya əhəmiyyətli abidədir. Hər biri də xalqımızın zəngin və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini özündə yaşadan memarlıq inciləridir. O incilər ki, onlar tariximizin on ikinci yüzilliyindən başlayaraq bu günümüzdə qədər ayrı-ayrı dövrlərdə, məqamlarda inşa olunublar, iqtisadi qüdrətimizi, gücümüzü, başıcası isə varlığını dünyanın yaxın-uzaq ölkələrinə tanıdıblar.

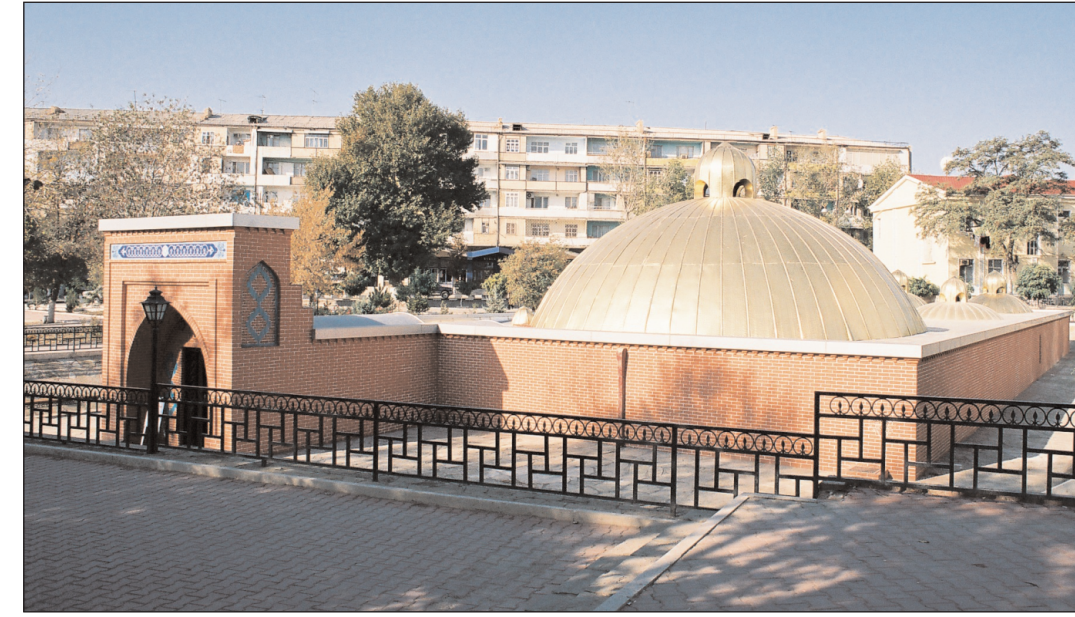
Alimlərin fikrincə, Naxçıvan da hər daşın, hər qayanın altında bir tarix yatır. Bölgədə keçirilən mötəbər elmi toplantıda - beynəlxalq simpoziumda iştirak edən mütəxəssislərin yekun rəyləri də bundan ibarət olub ki, Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan qədim Naxçıvan bəşər sivilizasiyasının, mədəniyyətinin ən başlanğıc nöqtələrindən biri olub. Bu qədim və kəşməkeşli tarixi isə sübut edən mənbələr, amillər çoxdur: ilk insanların yaşadıkları mağaralar, qədim yaşayış yerləri, erkən şəhər mədəniyyəti, möhtəşəm qala divarları, qayaüstü rəsmlər, daş qoç heykəlləri, xatirə memarlığının ən mükəmməl nümunələri olan memarlıq inciləri...

Qazma, Əshabi-kəhf, Kilit mağaralarında daş dövrü mədəniyyətinin izləri aşkar olunub. Bu yerlərdə insanlar ibtidai icma dövründə yaşayıblar. Eramızdan əvvəl dördüncü minilliyin sonu və ikinci minilliyin əvvəllərində isə Naxçıvan ərazisində Oğlanqala, Qarabağlar, Çalxanqala, Govurqala kimi qala-şəhər məntəqələri fəaliyyət göstərib. Gəmiqaya rəsmləri kimi təsviri sənət abidələri, bədii tərtibatlı boyalı qablar, tunc məmulatları və sairə Naxçıvanın qədim tayfalarının həyat tərzini, dini-ideoloji və fəlsəfi-estetik dünyagörüşünü əks etdirir.

Sonrakı dövrlərdə də Naxçıvan Şərqlə Qərb arasında mühüm karvan yolları üzərində yerləşən iri ticarət mərkəzinə çevrilib. Bu amil heç də bölgəyə həmişə xeyir-bərəkət, bolluq gətirməyib. Bu səbəbdən də uzun illər boyu o, döyüş meydanlarına çevrilib. Hətta qədim romalıları, parfiyalıları, sasaniləri də neçə əsrlərlə bu torpağa göz dikiblər.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin tərkibinə daxil olan Naxçıvan təkə Azərbaycanın deyil, həm də Yaxın və Orta Şərqlin gözəl və əzə-

mətli şəhərlərindən birinə çevrilir. O, böyük ticarət və sənaye, mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanıb. XII əsrdə isə Naxçıvan Azərbaycanın Atabəylər-Eldəgizlər dövlətinin paytaxtına çevrildikdən sonra onun qüdrəti daha da artdı. Regionda çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinin təməli də məhz o dövrdə qoyulub. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tariximizin tədqiqi, öyrənilməsi və təbliği sahəsində bu amillə bağlı qarşıda duran vəzifələri aydın və konkret şəkildə belə göstərib: “Bugünkü Azərbaycanın böyük bir hissəsi, həm Naxçıvan tərəfdə olan hissəsi, həm də Araz çayının o tərəfindəki hissəsi Azərbaycan dövləti, Atabəylər dövləti olubdur. Ona

cə kompozisiyalı türbələrdən olan bu abidənin belə uzunömürlüüyü, ilk olaraq onun mühəndis həllinin bitkinliyi ilə bağlıdır. Memar Əcəmi bu əsərində təkə bədii təkərkürün dərinliyi, zövq incəliyi deyil, eləcə də gəniş riyazi biliyə və zəngin yaradıcılıq təcrübəsinə əsaslanan mühəndislik dühası nümayiş etdirə bilib. AMEA-nın müxbir üzvi, memarlıq doktoru Cəfər Qiyasinin sözləri ilə desək, abidənin dayaq sistemi, xüsusi ilə

zənginliyi ilə yanaşı, Azərbaycanın qədim tarixini, möhtəşəm dövlətçilik ənənələrini, onun yüksək mədəniyyətə malik olmasını da təsdiqləyir. Abidənin baş tağında kufi xətlə yazılan bu sözlər də insanları xeyirxah əməllərə səsləyir: “Biz gedirik ancaq qalır ruzigar. Biz ölürük, əsər qalır yadigar”.

Naxçıvanın memarlıq inciləri sırasında Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndindəki memarlıq kompleksi özünəməxsus yer

stantın Baquranodunun Cənubi Rusiya çöllərində yaşayan peçeneq-kəngərlərin bir tayfasının qarabag adlanması barədə deyilənlərlə tam uzlaşır. Tariximizin orta əsrlər dövründə isə Qarabağlar Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olub. Onun Yaxın Şərqlə ölkələri ilə Avropanı birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşməsi sayəsində burada sənətkarlıq, ticarət, iqtisadi həyat xeyli tərəqqi edib.

türbələr qrupuna daxil olan abidələrdən fərqlənir. Bu abidə ilk növbədə orta əsr Naxçıvan memarlığında əsas tikinti materiallarının yalnız kərpic və kaşdan olmasını iddia edənlərin fikirlərini alt-üst edir. Türbənin 12 üzvlü gövdəsi qırmızı tuf daşlarından, kürsüsü isə iri üzvlük daş lövhələrindən inşa olunub. Digər qülləvari türbələr kimi bu abidə iki hissədən ibarət olsa da, burada sərəbə qatı yerin üst qatında tikilib. Türbənin qülləvari tutumu ilə onu üzərində saxlayan kürsülüyün üzvi bağlılığı təmin edilib. Bu səbəbdən də inşa tarixindən neçə əsrlər ötməsinə baxmayaraq öz vüqarını hələ də saxlaya bilib.

Son on ildə Naxçıvan aparılan genişmiqyaslı quruculuq tədbirlərinin mühüm bir qolunu da xalqın keçmişinə mənsub olan hər qayanın, hər daşın tarixini yaşatmaq ideyası təşkil edib. Bir çox abidələrdə əsaslı təmir və yenidənqurma işləri aparılıb. Əlinçəçay üzərindəki XIII-XIV əsrlərə aid edilən Xanəqah kompleksi də onlardan biri olub. Deyilənə görə, həmin xanəqahda ustad Nəsiminin müəllimi Fəzlullah Neimi dəfn edilib.

Xanəqah əvəzinə “İmamzadə”lərin meydana gəlməsi Səfəvilər dövrü üçün xarakterik olub. Naxçıvan “İmamzadə”sinin isə bir kompleks kimi yaranmasını da XVII əsrə aid etmək olar. Son illər bu abidə-kompleksdə də əsaslı təmir işləri aparılıb, ora dindarların ixtiyarına verilib. XVIII əsrdə tikilməsi güman edilən Xan evində aparılan əsaslı təmir və yenidənqurma işlərindən sonra bu obyekt də şəhərin ən gözəl tikililərindən birinə çevrilib. İndi burada Xalça muzeyi fəaliyyət göstərir. Naxçıvan şəhərində Buz-xana kompleksi, Cümə və Zaviyyə məscidləri, İsmayılxan hamamı və digər obyektlərdə də bərpaçı mütəxəssislər bu abidələrin nəfəsini, ruhunu tam duya biliblər.

Naxçıvan şəhərində Köhnə Qala deyilən ərazidə Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsi bərpa edilir. İki hissədən - sərəbə və türbədən ibarət olan səkkiz guşəli bu abidədə tikinti işləri artıq yekunlaşıb. Kaş daşlarla işlənən həndəsi ornamentlər abidəyə xüsusi yaraşır verir. Türbənin çardağ hissəsi isə piramida şəklində işlənib. Naxçıvan MR Nazirlər Kabineti yanında elmi-bərpa istehsalat idarəsinin bərpaçı mütəxəssisləri 15 metr hündürlüyündə olan bu obyektə hördüküləri muncuq-muncuq kərpiclərdə, saldıqları zərif naxışlarda dahi memarların dəst-xətlərini olduğu kimi təkrarlayıblar.

Təbii ki, əcdadlarımızın özlərindən sonra qoyub getdikləri bütün tarixi mədəniyyət abidələri bu yurdun Azərbaycançılıq möhürü olub. Bu abidələr təkə varlığını və dövlətçiliyimizi yaşatmırlar, onlar həm də zaman-zaman ölkəmizin iqtisadi qüdrətini özlərində təcəssüm etdirirlər.

Görünür, Azərbaycan bu cəhətdən xoşbəxt ölkədir.

Məmməd MƏMMƏDOV,
“Azərbaycan”

Naxçıvanın memarlıq inciləri

görə də biz buna tarixi qiymət verməliyik”.

XII əsrdə Azərbaycan intibahı özünü iki istiqamətdə xüsusilə göstərə bilib: ədəbiyyat sahəsində və memarlıqda. Böyük rus şərqşünası Yevgeni Bertelsin belə bir fikri var: “Əgər dünyanın bütün dövrlərində yaşamış şairləri bir cərgəyə düzmək lazım gəlsə, mən birinci yeri tərəddüd etmədən Nizami Gəncəviyə verərdim”. Sənətsünaslar isə belə deyirlər: Dahi Nizami poeziyada hansı zirvəni kəşf edə bilməmişdirsə, Naxçıvan memarlıq məktəbi öz sahəsində ən yüksək zirvəyə qalxmışdır. Naxçıvan memarlıq məktəbi öz dövrünün ən yüksək nailiyyəti olmaq etibarı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olub. O, türk, ərəb, səlcuq memarlıq xüsusiyyətlərinin əsas ştrixlərini özündə birləşdirərək heç bir mədəniyyəti təkrar etməyib.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi və ən görkəmli nümayəndəsi olmaqla Qərb ölkələrində bu sənətin imzasız olduğu bir dövrdə Şərqlə ələmində bir sıra şah əsərlərin müəllifi kimi tanınıb. Böyük rus alimi, akademik M.V.Alpatov onun yaradıcılığından söz açaraq deyib: “Belə yüksək memarlıq forması duyğusuna, kompozisiyasının bu cür klassik bitkinliyinə və ifa mükəmməlliyinə bu dövrdə Orta Avropa memarlığında təsadüf olunmur”.

Memar Əcəmi həm də öz zamanəsinin elmi biliklərinə yi-

yələnmiş, hərtərəfli inkişaf etmiş bir şəxsiyyət olub. Bu məktəb Şərqlə dünyasına Əmirəddin Məsud Naxçıvani, Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani kimi dahi memarlar, sənətkarlar bəxş edib. Bu dövrdə həndəsə və riyaziyyat elmləri də yüksək dərəcədə inkişaf etdiyindən bu elmi bilik və vərdişlərin tətbiq olduğu sahələrdən biri də memarlıq olub.

Memar Əcəminin yaradıcılığında formalaşan memarlıq tiplərindən ən bitkini qülləvari türbələr olub. Ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslərin xatirəsinə ucaldılan bu monumental abidələr el arasında uzun illər “Günbəz” adı ilə də tanınıblar. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşən və yerli camaat arasında “Atababa günbəzi” adı ilə tanınan Yusif Kuseyir oğlu türbəsi 1162-ci ildə inşa olunub. O, ustad memarın bu günümüzdə gəlib catan ilk böyük əsəri olub. Sərəbə və yerüstü qülləvari hissədən ibarət olan bu abidənin kitabəsinə də onun kimin şərəfinə və hansı tarixdə inşa olunduğu da əksini tapıb: “Bu türbə xacə, canlı rəis, dinin zəkası, islamın camalı, şeyxlər başçısı Yusif Kuseyir oğlundur”. Digər kitabədə isə onun “Bəna Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əməli” sözləri yazılıb.

Şeyxlər başçısının türbəsi ikiqatlı olub, səkkizbucaqlı formadadır. Sərəbə yer altına salındığından türbə ətrafdan birqatlı qüllə kimi görünür. Abidə

ilk baxışdan tutumunun həndəsi təmizliyi, nisbətlərinin incəliyi və harmonik gözəlliyi ilə seçilir. Əsas tikinti və bəzək hörgüsü kimi bir materialdan-bişmiş kərpicdən ustalıqla elə istifadə olunub ki, o da abidənin həndəsi biçiminin bütövlüyünü gücləndirməklə bərabər ona vahid, qırmızımtıl kalorit verir. Kompozisiyanın sadə olmasına baxmayaraq, bu abidə özünün düzgün münasibliyi, ornament bəzəyinin zənginliyi ilə də seçilir.

Möminə xatunun məqbərəsini Naxçıvanın Tac-Mahalı adlandırırlar heç də yanlışlıqla. Təkə Azərbaycanda deyil, islam ölkələrində də ən uca və in-

sərdabəsinin quruluşu ilə tanışlıq əyani göstərir ki, naxçıvanlı memar öz sağlığında “mühəndislər başçısı” titulu heç də nahaq yerə qazanmayıb.

Əsrlər boyu yerli əhali arasında “Atabəy günbəzi” kimi tanınan bu məqbərə 1186-cı ildə inşa olunub. O, Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi olan Şəmsəddin Eldənizin arvadı Möminə xatunun şərəfinə ucaldılıb. Bəzi tədqiqatçılara görə, Atabəylər dövlətinin başçısı Şəmsəddin Eldəniz, onun həyat yoldaşı Möminə xatun və oğlu Məhəmməd Cahən Pəhləvan da bu sərəbədə dəfn olunublar. Abidə əzəmətli memarlıq

kompleksi iki qoşa minarədən, 16 metr hündürlükdə olan türbədən ibarətdir. Minarə ilə türbənin üst qatı kaş naxışlarla bəzədilib. Onların arasında qalan 15-20 metr məsafədə isə dini bina qalıqları var.

Dərələyəz dağ silsiləsinin yamaclarında yerləşən bu kəndin də qədim tarixi olub. Qalacıq deyilən ərazidə insanlar son tunc və ilk dəmir dövründə yaşayıblar. Yaşayış məskəninin adının etimologiyası ilə bağlı deyilənlər də maraqlıdır. Alimlərin fikrincə, Qarabağlar sözü qədim türk tayfası olan kəngərlərin bir qolunun adı ilə bağlıdır. Bu məlumat X əsr müəllifi Kon-